Ганна спробувала випростатися, але не змогла: під лівою лопаткою шпортонуло, а вона вже знала: аби випростовувалась далі, те гостре вістря входитиме глибше й глибше. Ось трохи попустить, і тоді вона помаленьку, потихеньку розправить поперек. Лікарі не знають, що в неї, одні кажуть: болі од серця, інші — од радикуліту. А молодий, у окулярах, практикант з районної поліклініки заявив, що в неї хвора печінка і залоза, що під шлунком. Ганна не дивилася в зал; сором спопеляв її від голови до п'ят, в неї тремтіли коліна і палали щоки. Чи є щось встидніше, страшніше, ніж суд!

В залі повнісінько людей, і хоч знайомих облич лише кілька — голова колгоспу, він дає позивач — Устим Рукавиця, свідки — ланкова Ліда Патюк і Катерина Чухно, — вони сиділи на передній лаві, та ще двоє чи троє, аж там, біля дверей,— хурщики, мабуть, привезли здавати зерно й зайшли послухати, — їй же здавалось, що всі ці люди зібралися, аби подивитися на неї. З того ж таки сорому вона погано тямила, що тут відбувається, не все зрозуміла з промов прокурора і прописаного їй адвоката, вона й не вірила в нього, надто після того, як побачила адвоката перед початком суду разом з чоловіком, який щойно виголосив обвинувачення, вони дуже люб'язно розмовляли; й тільки тоді, коли виступав Устим Рукавиця, заплакала з образи на неправду. Хіба він не знає, як гірко вона одробила увесь вік, хіба не до неї, до першої, приїжджав додому й просив, аби піднімала на прорив ланку (довгий час була ланковою, а колгоспна робота — суспіль прориви), залишилася з ланкою на ніч біля молотарки, умовляв на важку чоловічу роботу — з косою або носити мішки з зерном. Він знав її ще з довійни, й не раз чаркував у їхній хаті з Омельком, її чоловіком, і був ніби людиною доброго кличу. Був бригадиром, потім директором цегельні, далі знову вернувся в колгосп вже головою. Він дуже одмінився з тих, довоєнних, часів, взяв у звичку кричати на людей, часом приїжджав на поле напідпитку. І вже не заходив до її хати, а загадував на роботу через ворота, а тепер ось подав на неї до суду, що не виробила мінімуму трудоднів. А як вона може виробити при такому здоров'ї! Вона подала до суду кілька довідок, але їй сказали, що за цими довідками зняти з неї

працездатність не можна, що знімають тільки по довідці на чахотку або порок серця.

Жінки, свідки, спасибі їм, потвердили, що вона дуже хвора, намагалися розповісти, як гарувала в колгоспі од зорі до зорі, але тілистий, з маленькою лисою головою суддя перебивав їх, не давав говорити. А люди в залі шепотілися, пересміювалися (після цього суду мав відбутися процес над багатоженцем, аферистом), і вона думала, що вони кплять з неї.

Потім судді пішли, й люди заворушилися, декотрі теж повиходили, а вона лишилася на своїй страшній лаві чекати присуду. Вона таки випросталася" обіперлася спиною об стіну й приплющила повіки. Вона перемагала гарячу хвилю болю й ще гарячішу образи, вона ще й зараз не могла повірити, що це її, Ганну Розсоху, завдано до суду, та ще й за віщо — за неробство! А вона в роботі з дитинства. Не любила безділля, любила роботу всяку, і переробила її гибіль — домашньої і колгоспної. Робота йшла їй до рук, вона вела її з піснею, звичайно, поки співалося, поки не насунуло на неї оте чорне, поламало, понівечило. Хоч життя її не було легким од самого початку: троє дівчат у матері-вдови, солдатки з імперіалістичної, в обхідчатій, обставленій кукурудзинням хаті без сіней — сіни розібрали й спалили. Сімнадцяти літ вийшла заміж за вдівця Омелька Розсоху на двоє дітей. Омелько — добрий, лагідний, усім уступливий, полохливий, трохи лінькуватий, одразу й добровільно пішов їй у підданство, оддав голоблі важкого хазяйського воза, й вона везла, правувала і приохочувала підпирати воза все сімейство. З Омельком вони привели в світ двоє хлопчиків, у неї вдома висить одна-єдина фотографія, на якій зібрана вся родина вже без Оленки, пасербиці, яка померла в тридцять третьому. Фотографував за тиждень до Травневих свят, які збіглися з паскою, Данилів, пасинків, товариш Ілько, який навчався в шкільному фотографічному гуртку. На фотографії п'ять постатей на білій стіні хати, за якою купа ясенів та верб. Вона пам'ятає, як, стоячи на драбині, білила стіну, а хлопці тримали черепочки з крейдою та синькою, вона мазала й виспівувала на весь куток пісню про козаченька, який веде коника, а дівчина його кличе, а всі, хто йшов

вулицею, призупинялись, слухали. "З твоїм, Ганно, голосом у тіятрі співати". В хаті вона співала інших пісень, і співала інакше, здебільшого тихо й журливо, її саму і всіх, хто на той час був у хаті, огортав сумовитий настрій і тихий затишок. Вона любила затишок, як і пісню, й творила своїми руками: часто мела долівку, застеляла стіл чистим обрусом, засовувала за трямок пучечки пахучого зілля; і так тоді ставало в хаті гарно, так привітно: пригасає під комином жар, стукотять на стіні ходики з косарем і в'язальницею на циферблаті, а на широкій липовій лаві, вкритій рушником, вичахають паляниці, пиріжки з квасолею та маком, паляниці повиставляли рум'яні боки, і ніяка сила не може втримати дітей, вони по черзі прошмигують повз лаву, на ходу одламують хрумкі ще гарячі осушки. Вона вдавала, що не помічає того. У неї рукави закачані по лікті, обличчя розпашіле, і сама почувалася молодо, легко, гарно. Може, й не зовсім молодо, на той час, коли вона фотографувалася — за три роки до війни,— їй було тридцять сім. Але ще й тоді їй хотілося співати. І звідки він у неї брався, той спів, і звідки в неї брався той живий вогонь у грудях? Якого добра зазнала в житті? Спочатку оті три десятини піску та сухоребра кобильчина, яка сама без допомоги не витягала воза на гору. Розсохи довгий час не вступали до колгоспу, бо Ганна ще й не відчула себе господинею на тих десятинах, всілякі комісії добряче втоптали стежку до їхніх воріт, аж поки не обклали по твердому. Трохи не пішли з чоловіком та дітьми у старці, ледве не погинули з голоду, тоді вони з Омельком зарізали теличку, а що різати скотину заборонялося, м'ясо понесли в ліс, щоб притопити в копанці; коли притоплювали, тріснула за спинами гілка, хтось за ними підглядав, а може, так їм здалося, й вона вирішила перенести м'ясо на хутір до двоюрідної сестри, пам'ятає й зараз, як дибали з лантухами піскуватою, обплутаною корінням стежкою, Омелько вибився з сил і впав і чи не вперше збунтувався, плюнув і поплуганив додому, а вона дибцяла з мішком далі, а потім верталася з хутора назад і другого мішка волокла по землі, й таки дотягла, і впала без сил, і сестра одпоювала її водою, і вижили вони тоді всі, але далі наступив тридцять третій, у якому померла з голоду Оленка, Ганна билася, як чайка об кригу, рятуючи інших дітей; молола в жорнах, захованих од злого ока в свинячий цебер, кору і ячмінний послід, і покришене дрібно кукурудзяне

стебло, вишукувала по пагінчиках повесні в лісі під прілим листям торішні — ліщинові горіхи, варила з молодим часником і цибулею лободу та рогіз і ділила те поміж усіма порівну. Тяжко тоді було дивитися на діти, на свої і на чужі; чомусь вп'ялося в пам'ять, як зайшло їх двійко, хлопчик та дівчинка, малих, припухлих, і дала вона їм три часничини і дві цибулини, вони сіли під тином і все перекладали ті стебельця, не могли їх поділити. Ще вона ночами носила з колгоспних кагатів чорний глей і вимивала з нього та виварювала крохмаль, а вдень ішла в колгосп на роботу, бо треба було сіяти на новий урожай.

Ледве минуло те лихоліття, ледве з'явилася на їхньому обрії світлипка, з'явилася світлинка і в її душі, і щось їй заманячило. далеко попереду — насамперед у дітях, і пісня знову вихлюпнула з її грудей. Перед війною і їм, і всім інши'м людям у селі трохи задніло, вони повеселіли, й підвели од землі очі, й побачили, яке гарне над ними сонце і яка гарна їхня земля.

А яке розкішне обійстя було в Розсох! Під стару хату вони підвели цегляний фундамент і замінили нижні підгнилі вінки зрубу, перекрили залізом дах, а рублена комірка була ще добра і клуня також, довкруж клуні росли високі осокори, один молодий осокір ріс під хатою од вулиці, а по межі од лугу шуміли велетенські росохаті верби. (Вона якось зізналася Омелькові, що виходила не стільки за нього, як за його обійстя). А далі прозора річечка Біла Багачка, понад якою копанки і озерця, за нею луки, гала, по-їхньому, по-сільському, і ліс на овиді, як синя крайка. Хлопцям — роздолля, як постають восени на ковзани, порозпускають поли пальт, то несе їх аж до сусіднього села. Бігали по рибу, збирали качині та перепелині яйця,— звичайно, коли мали вільну часину — село гульні та неробства не терпить. Мали вони й чималенький черешневий та вишневий садочок, і кілька шовковиць за хатою, і город низинний, який квітнув картопляним і маковим квітом. Райраїна, жити б та жити. І копаночку свою мали в кінці городу. Ганна ще тоді пряла й ткала; було вистелять полотно далеко-далеко, й милується ним, їй здавалося, що тими білими стежками можна дійти до обрію. І вона часом ішла й забувала, на якій згорьованій, трудній землі

стоїть. Вона любила все чепурне, гарне, красиве. Здавалося б, звідки взятися тій красі у завжди зніченій нестатками душі! А от же жило там щось таке, що підмальовувало світ, заселяло його всім добрим і чистим. Іноді сама собі дивувалася. Заплющить очі — й бачить квіти дивні й себе серед них. Може, через те засівала чорнобривцями та нагідками всі вільні латочки в садочку та дворі. А осокори та верби подовгу чарували її. Вона уявляла себе на місці усіх тих людей, які їдуть Чемерським шляхом через їхнє село, бачать оті розкішні шатрища, то її осокори і верби першими стрічають подорожніх, і ті подорожні милуються ними, й одразу спогадують, чиї це дерева, чиє обійстя, й думають про неї та її родину гарно, щасно, й трошки заздрять їм. Голос її дзвенів у лузі, і чубата чаєчка перскиргикувалася з нею. Співала вона тоді навіть узимку, перучи в копанці сорочки, і не брали її ніякі хвороби — одного разу згубила на старому чоботі підошву та так і перетерла всю гору білизни босою ногою, і не бралися її голови печали, жили вони тоді дружно и весело. Тихими літніми вечорами Омелько варив у кінці саду польову кашу, нічого він так не любив робити, як варити кашу, гартаначку, зливанку, як називали її у них у селі, а він зливанкою називав сьорбу, а саму кашу — рябком, бо докидав у картоплю кілька ложок пшона, а затовкував старим салом з часником і цибулею, і вбивав у казанок кілька яєць, і вливав чашку молока. А вже було як витовче, як вимішає... І пахне та каша гемонськи на весь луг, а ще ж і димок заплутався у вишневому гіллі, і горлиця туркотить на яблуні. Як обсядеться все сімейство на ряднині довкола казанка — тільки мальовані ложки мелькають. Хлопці вже парубки, Данилові восени йти в армію, найменшому, Микиті, п'ятнадцять. Всі троє кругловиді, смагляві; чубаті. Повдавалися в батька. А коли розжируються, а то й розпасіюються, справитися з ними могла тільки вона. "Деркача захотіли",— гукне, бувало, й вони вгамуються, хоч що б, здавалося, супроти тих крутих плечей благенький деркач! Вони й з досвітків приходили вчасно, не догулювали до ранку, як інші парубки. І славилася на весь колгосп їхня родина трудолюбством, трудоднів виробляли чи не найбільше в селі, й рвалися хлопці, якщо навіть котрий ще й не дійшов зросту, до найважчої роботи, до коси, до молотарки, до жаток-лобогрійок. Тодішній голова, Кузьма Діренко, трохи не в пояс їй

кланявся: "Давай, Ганно, твоїх запорожців, хмара надходить, а горох у валках лежить".— "їм же в школу..." — "Підожде школа". Бувало, й заперечить, і покричать з головою одне на одного, а хлопці з вилами вже на возі і хтось із них забирає в свої руки віжки. Бо ж на конях і в снах літають. Таки запорожці! А вертатимуться, Кузьма неодмінно заїде до неї й подякує: "Якби не твої козаки, Ганно, накрив би дощ валки". Омелько, яко чоловік майстровий, працював у плотницькій бригаді, це він поставив за селом один біля одного три вітряки. Вони, ті вітряки, й провели його на війну. Данило на той час служив у армії, він зустрів ворога на кордоні, від нього надійшло три листи, в першому Данило писав, що був поранений у той-таки перший день війни, на щастя, легко, в ногу, вже шкандибає на костилях, в третьому, останньому, повідомляв, що знову на фронті. Омелька забрали на другий день війни, від нього надійшло два листи, один прибився вже після того, як село окупували німці, від Грицька листів не було зовсім. Грицько пішов на війну з інституту, він один кохався в грамоті, був якийсь відлюдькуватий, часто задумувався, легко заучував напам'ять вірші (ще як був меншим і не ходив до школи, сяде й слухає, як, заткнувши пальцями вуха, закотивши під лоба очі, дячкує Данило, той мучився-мучився, а Грицько враз: "А я вже знаю",— і Данило лупить його книжкою по лобі), приносив з обох бібліотек — сільбудівської і шкільної — книжки, й пішов у науку, чим особливо пишалися Омелько та Ганна. Ганна з Микитою так і жили в невідомості всю довгу окупацію, жили важко, як і всі інші люди. Працювали в общині, працювали абияк, але й заробітків не мали. Тримала їх на світі корова, і вони доглядали й берегли її, переховували в лісі, там же в останні місяці окупації переховувався від Німеччини й Микита. Його мобілізували одразу по приходу наших, два тижні навчали воєнної науки в сусідньому селі, і потім вона провела його в ніч, підпалену на обрії ракетами. Він пройшов повз неї бадьоро, під похідну пісню "Махорочка" ("Мы готовы в бой, мы готовы в бой"), Ганна не сказала йому, що вранці того дня надійшло повідомлення про загибель у бою під Харковом Данила. Про чоловіка, Омелька, і про Грицька вона й далі нічого не знала, і не було від них ніяких вістей, і з армії їй не відповіли, білі трикутники зі штемпелями польової пошти надходили тільки від Микити. Вона ж чекала чотирьох,

бо, як і кожна мати, не вірила в загибель свого сина. Жила, як і раніше, роботою, клопотами, чеканням, тільки перестала співати. Ганна берегла святкову одежу чоловіка та синів, пересушувала її в саду на гіллі та пересипала махоркою і доглядала, берегла корову, бо знову настали безхлібні голодні часи, і батькові та синам після того, як повернуться додому, без молока не прожити. Вона вірила, що вони повернуться, навіть Данила не хоронила в душі та пам'яті. Але важкого сорок четвертого корова заяловіла, Ганна не могла здати молокопоставки, й до неї прийшли Устим Рукавиця та фінагент Йосип Шило й залигали корову. Отоді й настав її розмир з Рукавицею, спочатку вона просила, щоб залишили їй корову, але вони сказали, що залишили б за умови, якби Ганна виконала молокопоставку, а де ж вона візьме того молока (пізніше вона довідалася, що її коровою вони виконали план м'ясопоставки по селу та колгоспу), й вона банітувала та ганила Устима Рукавицю та Йосипа Шила, виказала їм усе, найперше ж, звичайно, те, що її чоловік та сини проливають кров, а вони, мордаті кнуряки, в шевйоті та діагоналі оббирають солдаток. Вона пішла на них з кулаками, Устим заступився вже залиганою коровою, а Шило аж схопився за підвішену до ременя жовту кобуру. "Щоб ви самі з тих пукавок постріллялися,— кричала Ганна, — щоб ви на моєму налигачі повішалися на одній гілляці".

Але хоч як гірко вона побивалася, хоч як люто сварилася, швидко одм'якла серцем, бо ж подумала, що, може, хоч одним кавальчиком того м'яса пожиткує на фронті її чоловік чи котрийсь з синів. Те саме сказав їй потім і Рукавиця, й вона змирилася. Проте вже не могла змиритися з обманом, до якого вдався Рукавиця, коли вона підписувалася на позику. Вони прийшли до неї опівночі, чоловік вісім, зайняли ! всю лаву, а вона стояла перед ними боса, в чорній, перешитій з запаски спідниці та накинутій на плечі кухвайці. Каганця в неї не було, світила лампадою, і Устим Рукавиця став на ослінець, чиркнув запальничкою й запалив лампаду. А тоді розіклав папери й сказав, щоб вона підписалася на триста карбованців. Ганна розписалася, де той вказав пальцем, і вони пішли. А потім виявилося, що розписалася вона на тисячу триста. Аби сплатити їх, довелося продати Данилів костюм.

Щоб якось надолужити втрату, та й закінчувалася війна, і праглося їй не з голими руками зустріти чоловіка та синів, які от-от повернуться додому, — взялася годувати порося. Купила його на базарі дешево, принесла і в поли вдарилася: горбасте, ребра стирчать, як пруття в розсохлій корзині, вуха та хвіст поодморожувані. А воно одігрілося в підпіччі й заходилося їсти. І пішло в ріст, кувікало й вимагало їжі, ледве їй самій не пооб'їдало вуха. Вишморгала всю лободяну кашку на своєму та сусідських городах, вирізала всю ботвину, повимітала, повигрібала, де в якій закоморині залежалася полова.

І тоді знову прийшов фінагент Йосип Шило, але вже не з Рукавицею, а з міліціонером. Шило поклав на стіл паку квитанцій і сказав, що за нею рахується кільканадцять недоплат: по м'ясу, по городині, по яйцях. Ледь стримуючись, Ганна заперечила: вона покрила коровою всі недоплати й сплатила літ на п'ять наперед. Але Шило похитав головою й мовив, що корова пішла в борг за молоко, а всі оці недоплати — стаття зовсім інша. Ганні перехопило подих, і не стало в неї сили ні на оборону, ні на лайку, вона сиділа й зяпала ротом, як курка у спеку, і руки їй пообвисали, неначе крила. Кинулася, коли Шило і міліціонер вже потягли підсвинка. По тому вона ходила до голови колгоспу, до голови сільради, писала в район, у область — не допомогло. Хтось нараяв їй написати у військкомат, і вона написала, й через два тижні надійшло їй пояснення, що податки з неї стягнено не правильно, оскільки вона солдатська жона і солдатська мати і має право на пільги, й що військкомат поклопочеться за неї. Справді, по якомусь часові надійшов папір і з виконкому, в якому також визнали, що підсвинка забрано неправильно і що на винуватих "накладено стягнення", але оскільки підсвинка вже немає, а війна скінчилася, то скінчилися й її пільги, підсвинка віднесено на рахунок майбутніх м'ясопоставок.

Саме тоді щось мовби надломилося в Ганні, й впала вона у розпач, і тужила, звичайно ж, не за підсвинком. Підсвинок — то тільки якась мітка, чорний знак, що сподівання її марні, що ні для чого їй сутужити, ні для кого жити. Війна скінчилася вже з півроку, почали вертатися фронтовики, і всі, хто був живий, обізвалися листами. А вона й од

Микити більше півроку не отримує листів. Неначе заткано для неї чорним запиналом світ, неначе одрі'зано її од нього залізним ножем, мовби вкинуто її в чорну яму зневіри, яка підкрадалася до неї довго й об'являлася лихими знаками (цвіркун на покуті, курка запіла, зуб випав у сні й з того місця проступила кров), підломила, підім'яла її враз, влилася чорною їддю в душу, випила з очей світло сонця, і справді, невдовзі по тому надійшли одна за одною дві похоронки — на Омелька і на Микиту. На наймолодшого, Микиту, в чиє повернення вірила дужче, ніж в існування самого господа-бога, на Микиту, котрого любила найдужче, не признаючись у тому самій собі, бо ж найменший, мізинчик, найласкавіший, ще й вдачно схожий на неї.

Звідтоді настало запустіння в Ганниній душі і на подвір'ї також. Колишнє веселе обійстя Розсох постаріло і заснувалося лободою та густим смутком. Журно ронили до землі віття верби, тополі світилися проти місяця похоронними свічами, похоронне цвіли вишні. Тієї сумної барви трохи поменшало, коли раптом вернувся Грицько. Був поранений у голову, довго борсався між життям і смертю, а далі поміж звичайним життям і каліцтвом, і таки одужав, і навіть каліцтва не було видно, тільки матері признався, що не чує на ліве вухо, що в нього над вухом не кістка, а алюмінієва пластинка. Операцію зробив професор, зробив на пробу, і проба вдалася. Він журно дивився на їхню домашню руїну, зціпивши зуби, вислухав кривдну материну повість, а увечері пішов у контору колгоспу й так грюкнув перед Рукавициною пикою кулаком по столі, що скло на мідному дванадцятерику розлетілося на друзки, лампа погасла, а сам Рукавиця рачки ліз до дверей. Грицько підтесав сінешні двері, полагодив ворота, привіз ' два вози ліщини на дрова й поїхав у Чернігів, у інститут. "Закінчу, мамо, навчання, піду на роботу, заберу вас до себе", — сказав матері на прощання. Ганна одразу повірила в те. Вона сама не знала, чи хочеться їй кидати село, рідне обійстя, але Грицькові слова жили в ній останньою надією, останньою втіхою. "На велике начальство вчиться Грицько,— казала сусідам. — Ось вивчиться, й тоді..." І не доказувала. Тоді її ніхто не осмілиться скривдити. Вона знала, що її слова долітають до вух їхнього сільського начальства, й і трішки зловтішалася тим. Але натомість захисту, оборони, з Грицькової

сторони склалося на таке, чого не могла намислити і в найстрашнішому сні. Це вжо було, як Грицько закінчив інститут. Виступаючи в сільбуді на зборах, Устим Рукавиця довго вів балачку про підступи ворогів народу, закликав усіх до пильності і в кінці заявив, що ось і їхній односелець, син Ганни Розсохи Грицько Розсоха, виявився іноземним шпигуном. Цю шалену, страшну вість принесла їй до хати сусідка Варка Зінченко. Переповідаючи, оглядалася на незавішені вікна й одразу пішла додому. Сама Варка на зборах не була, там була її дочка Нінка. Звісно, Ганна не повірила в Рукавицин наговір, одначе їй зробилося так погано, що вона занедужала й не вставала більше тижня. Одходжували її сусіди, ті, які також не, повірили Рукавиці. Одначе в кожному селі є люди, котрі будь-яку плітку несуть, як вогонь з пожару. І ось уже хтось бачив, як Грицько покрадьки фотографував стару дерев'яну сільську церкву (він її не фотографував, а для чогось змальовував, і не покрадьки, а на виду у всіх), і ще хтось, як його забирали, садовили в машину (приїжджав лісничий, Грицьків однополчанин, з ним його помічник, також у формі, Грицько їздив на весілля до його однополчанина), і наплели купу інших нісенітниць. А потім щось таке в школі сказав про Грицька дітям директор. Ганна лежала в хаті, й ніхто не пішов до Рукавиці, щоб розпитати достеменно, звідки той узяв такий страшний вивід, і хотілося їй тоді умерти, й наклала б на себе руки, якби не страх перед богом. Вона впросила сусідку, й та написала Грицькові, Грицько приїхав, висміював при сусідах ті плітки, але був невеселий. Матері сказав, що нещодавно критиковано одного значного письменника за те, що той любить своє, народ свій і землю свою, а він, Грицько, похвалив книжку того письменника, й у газеті одним рядком черконули і його, Грицька. Але ніяке то не шпигунство, й нічого немає в тому страшного, це так, ніби допустився якогось невеликого ґанджу в роботі, а він і ґанджу не допустився, його прізвище просто долучили до інших прізвищ, а про шпигунство Рукавиця придумав, Ганна нічого з того не зрозуміла й дуже просила Грицька, аби, берігся, аби нічого більше не писав і ні з якими незнайомими людьми дружби не водив. Вона гаразд пам'ятала, як забрали перед війною вчителя Саливона Грушу, єдиного в селі орденоносця, і директора школи Кожушного. "На вчених людях скошується найдужче",— сказала.

Потроху Ганна очуняла, але почувала кволість у тілі, й почали докучати всілякі хворості. Поралася на вгороді, ходила в ланку, але сили не було, не верталася колишня сила, а болячок більшало день від дня. То радикуліт її скрутить, то ногу потягне, то під грудьми здавить, але найдужче докучав біль під лівою лопаткою. Спочатку думала, що то від простуди, розігрівала спину на печі, на черені, розтирала їй скипидаром лівий бік і ліву лопатку Варка — не допомогло, їхній сільський лікар старий Тодосій Сергійович співчував їй, виписував краплі та мазі, свідчив довідками про її хвороби, але тієї, основної довідки про непрацездатність дати не міг, то було у волі районної комісії, він двічі направляв Ганну на ту комісію, але її визнали непрацездатною тільки частково, тобто рекомендували легші роботи. А хіба с в колгоспі роботи легші? Бурякова норма та сама, що й іншим жінкам,— її вистачило до зими, а ще ж і огірки, і помідори, і тютюн. І свої сотки треба запорати. Бо на трудодень — по двісті грамів, а треба щось їсти самій, і Грицькові в місто дати принаймні картоплі, буряків та квасолі. Грицько одружився, живуть на чужій кватирі, платять п'ятдесят карбованців, дружина ще студентка, без заробітку, й чекають дитину. Надія переїхати в місто до сина розтанула остаточно.

Минулого року Ганна ще якось улололa бурякову полосу, а цього її клітка лишилася невиконаною, зеленіла прибитою морозом гичкою. Ганна й сама переживала, кілька разів приходила з лопатою і корзиною, одначе копне кілька разів, а розправитися вже не може. Останній раз і дійти до села не могла, спасибі, довіз Верещаків Колька, котрий возив до тракторів пальне.

...Біль у грудях утих, тільки ноги помліли, і в голові стояв туман, крізь який долинало басовите гудіння. Може, то від гомону, який перекочувався по залу, а може, гуділо в голові, хоч здебільшого вона чула не гудіння, а сюркотіння, особливо в лівому вусі, схоже на сюрчання цвіркуна.

Крізь те гудіння почула: "Встати, суд іде". Над силу підвелася, вхопилася рукою за спинку переднього ослона. Суддя, булькаючи

словами, прочитав присуд: "...визнати винуватою, засудити на півтора року виправних робіт, але, враховуючи те, що всі попередні роки працювала в колгоспі справно, враховуючи також те, що лишилася вдовою, що її чоловік і два сина загинули на фронті, замінити виправні табори примусовою працею при колгоспі".

До Ганни ті слова пробилися крізь те ж гудіння, вона зрозуміла тільки те, що її не забирають до тюрми, чого страшенно боялася, а ще дужче соромилася, як соромляться пранців і злодійства, але й не виправдовують, що мука її не спинилася отуто, а потяглася кудись далі, в прийдешнє життя. До неї підбігли дівчата, Ліда і Катерина, сказали, щоб не переживала, що якось воно буде, вся ланка, увесь куток клопотатимуться за неї, а як не виклопочуть непрацездатність, допоможуть порати норму, пощебетали та й побігли, бо ж хотіли ще поштовхатися у крамницях, прикупити якоїсь крамнини.

Важко пересуваючи ноги, Ганна вийшла на вулицю. Дерев'яний будинок на два поверхи, в якому містилися суд і прокуратура, розташовані па вулиці навпроти базару, проте базар — далі, за рядом крамниць, ларків, закупочних пунктів і всіляких контор і вхід до нього з сусідньої вулиці. Ганна ступила кілька кроків і зупинилася, розглянулася, її мучила спрага. Протягом усього часу, доки відбувався суд, їй страшенно хотілося пити, вона кілька разів поглядала на графин з водою на столі в суддів і одводила погляд. Ясна річ, хіба могла вона попросити води в такому місці, перед такою товпою людей: в роті шерхло, сохло і в грудях жахтіло полум'я. Вона побачила вивіску "Пиво — води", й хоч знову ж таки їй було соромно, помацала у внутрішній кишені чорного плисового піджака і намацала три карбованці і трохи дрібних, попрямувала туди. Постояла мить біля зелених, багато разів фарбованих однією й тією фарбою, облуплених дверей, ще повагалася, штовхнула їх і зайшла досередини. Там було накурено й людно, і вона зраділа тому, в людському тлумі її не буде помітно, й ще зраділа, бо в кінці черги до скляного буфету стояло двоє жінок, вона ступила в той бік і опинилася... перед столиком, за яким сиділи Устим Рукавиця та Йосип Шило. На столику лежали їхні кашкети, Рукавиці — зелений,

військового крою, Шилів — чорний, великий, сукняний, стояли пляшка з горілкою і тарілки з закускою. Рукавиця та Шило тримали в руках наповнені до половини склянки й сміялися. Вони сміялися! Це було останнє, що побачила Ганна, їй стемніло в очах, вона кволо, неначе підбита птаха, вимахнула руками й опустилася на підлогу.

Стара клуня похилилася, кілька присішків підломилося, й Грицько її продав — власне, віддав задаром — сусідам на паливо. Город засіяв приїжджий бухгалтер,— колгосп виділив йому колишній город Розсох, — він хотів купити й хату, але Грицько продавати хату не збирався. Хоч яким горем, якими кривдами проросло це місце, а все ж було воно батьківщиною, дідизною, і він хотів, щоб діти знали про неї й прихилилися до неї своїми юними душами. До цієї хати, цих осокорів і верб, цієї невеликої, але бистрої річечки Білої Багачки, розкішних луків, до цієї Чубатої чаєчки, яка од рання до вечора літає над їхньою копанкою і кигиче, кигиче. Якось йому подумалося, що, може, то материна душа літає над копанкою, йому не стало страшно, а тільки сумно. Голові колгоспу сказав: "Осокори і верби нехай ростуть. Я знаю, вони вжо не мої, але нехай ростуть. Без них і наше село не село".— "А хату? Що думаєш робити з нею? — запитав Рукавиця.— Хочеш оформити під дачу? Не положено".— "Чим вона вам заважає", — сказав Грицько. "Нічим,— одказав голова. — А так — не положено".

Невідомо, з якої помсти, а якого безголів'я, а тільки осокори і верби порізано вже тієї осені. Нікому вони не були потрібні — верби здебільшого дуплисті, осокори теж,— та й упоратися з ними не могли, так вони й лежали, повалені велети, серед буйних трав, і тільки школярі іноді заникували до них, щоб погойдатися на розкішному гіллі. Та молодий, з ще не вистудженою душею кореспондент районної газети, який випадково наштовхнувся на це смертовбивство, надрукував запальну замітку в районній газеті, докоряв, соромив, але докоряв і соромив без імен, без прізвищ, і про замітку швидко забули. З одного осокора Грицько самотужки, сокирою витесав матері хреста на могилу. А ще через рік розорали глибинними плугами луг, випрямили, загнали в руду торф'яну канаву Білу Багачку й посіяли на тому лузі... бур'ян. Ніщо

інше рости там не могло. Верби та осокори осушувальна команда пиляла та тягала тракторами на луки, де з них зробили велетенське, до хмар, кострище, їх не стало, і попіл їхній, і дим без сліду розвіялися по світу. Тільки хата лишилася з забитими навхрест дошками дверима та вікнами, а за хатою жовтий щит з розмитим дощами написом: "Сделаем Белую Багачку краем изобилия". Хата й нині стоїть там, тільки зветшала вельми, бо нікому вона не потрібна, в селі є ще чимало таких, порожніх хат. Та на широкому, неогородженому кладовищі, де хоронять вже тільки з одного краю, а з другого могили позападали, позаростали чагарником, вишняком, серед кількох інших похилився темний товстий хрест з осокорини, яка так буйно шуміла під тією ж хатою, милуючи зір усіх, хто проїжджав чи їхав старим Чемерським шляхом.